

УДК 81'373

ТҮГӨЛБАЙ СЫДЫКБЕКОВ “МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ЭТНОНИМДЕР ЖӨНҮНДӨ

*Джумаева Жаннат Тургунбаевна,
Филология илимдеринин кандидаты,
А. Мырсабеков ат. Ош мамлекеттик педагогикалык университети,
Ош шаары, Кыргызстан
zhannat-1984@mail.ru*

ТУГЕЛЬБАЙ СЫДЫКБЕКОВ ОБ ЭТНОНИМАХ В ЭПОСЕ «МАНАС»

*Джумаева Жаннат Тургунбаевна,
кандидат филологических наук,
Ошский государственный педагогический университет им. А. Мырсабекова
город Ош, Киргизия
zhannat-1984@mail.ru*

TUGELBAY SYDYKBEKOV ABOUT ETHNONYMS IN THE EPIC “MANAS”

*Dzhumaeva Zhannat Turgunbaevna,
Candidate of Philology,
Osh State Pedagogical University named after. A. Myrsabekova
Osh city, Kyrgyzstan
zhannat-1984@mail.ru*

Аннотация. Макалада жазуучу Түгөлбай Сыдыкбековдун “Манас” эпосунда кездешкен алакчын, будун сыяктуу этнонимдердин этимологиясына берген пикири тил илиминин салыштырма-тарыхый методунун тажрыйбаларына таянуу менен тарыхый изилдөөлөрдүн мисалында ачылып берилди. Эпосто кездешкен айрым этнонимдер бир эле этнонимдер сөздүгү менен салыштырылбастан, түрк тилдериндеги жалпылык катары айрым үнсүз тыбыштардын алмашылып колдонулушу мисалында тектештирме-тарыхый, диахрондук изилдөө методдорунун жардамында этнонимдердин этимологиясы, семантикалык маанилери аныкталды. Макалада талдоого алынган мисалдар байыркы түрк жазма эстеликтериндеги, Махмуд Кашгаринин “Дивани лугат ит түрк” сөздүгүндөгү этнонимдер менен салыштырылды.

Негизги сөздөр: этнонимдер, “Манас” эпосу, алакчындар, курыкандар, будун, түрк тилдери, тыбыштык алмашуулар, этимология.

Аннотация. В статье на примере исторического исследования, основанного на опыте сравнительно-исторического метода языкознания, раскрыто мнение писателя Тугельбая Сыдыкбекова об этимологии таких этнонимов, как алакчын и будун, встречающихся в эпосе «Манас». Этимология и семантические значения этнонимов были определены с помощью сравнительно-исторических и диахронических методов исследования, на примере распространенного употребления некоторых согласных звуков в тюркских языках, а не только при сравнении некоторых этнонимов, встречающихся в

эпосе, с тем же словарем этнонимов. Примеры, проанализированные в статье сопоставлены с этнонимами в древнетюркских письменных памятниках, словаре Махмуда Кашгари «Дивани лугат ит тюрк».

Ключевые слова: этнонимы, эпос «Манас», алакчинцы, курыканцы, будун, тюркские языки, звуковые изменения, этимология.

Abstract. The article, using the example of historical research based on the experience of the comparative historical method of linguistics, reveals the opinion of the writer Tugelbai Sydykbekov about the etymology of such ethnonyms as alakchyn and budun, found in the epic “Manas”. The etymology and semantic meanings of ethnonyms were determined using comparative historical and diachronic research methods, using the example of the common use of some consonants in Turkic languages, and not only by comparing some ethnonyms found in the epic with the same dictionary of ethnonyms. The examples analyzed in the article are compared with ethnonyms in ancient Turkic written monuments, the dictionary of Mahmud Kashgari “Divani lugat it Turk”.

Key words: ethnonyms, epic “Manas”, Alakchin people, Kurykan people, Budun, Turkic languages, sound changes, etymology.

Киришүү.

Кыргыз элинин этностук түзүлүшү бир топ татаал. Ал эмес өз аты тарых аренасында **кыргыз, хя-гас** деген сыяктуу аталыштар менен жашап келип, кошуна элдердин **киргиз** деп айтканынан улам байыркы доорлордогу ата-бабалары – **кыргыздарды** енисейлик кыргыздар деп өздөрүнө жуутпаган окумуштууларыбыздын, жетекчилерибиздин айынан чаташуулар, адашуулар көп болгон.

Анан дагы уруулук түзүлүшүн унутпай эстеп келген калкыбыздын ошол урууларды изилдеген окумуштуулары куугунтукталып келгени да белгилүү. Ошого карабай кыргыз тилчилеринин ичинен профессор С. Мусаев кыргыз этнонимдери тууралуу көлөмдүү макала жазган (Кыргыз тилинин тарыхый лексикасы боюнча очерктер, 1986). Ошого карабастан кыргыздардын этникалык тарыхында, тарыхый лексикасында бүгүнкү күнгө чейин чечилбей келе жаткан бир катар түйүндүү маселелер бар. Ал маселелер кыргыздардын эзелки доорлордон соңку мезгилдерге чейинки тарыхына, лексикасына, материалдык жана руханий маданиятына байланышкан. Бул маселелерди чечүүдө ономастикалык маалыматтардын, айрыкча, этнонимиянын мааниси зор экендиги талашсыз. Этнонимдер тарыхый-этнографиялык, лингвистикалык баалуу материалдарды камтып, илимде өтө баалуу булак катары кызмат кылат. Этникалык аталыштардын, этнонимдердин тил илиминдеги маанилүүлүгүн эске алсак, байыркы доорлордун тереңинде калган, нечен кылымдар мурда пайда болгон уруу, уруктардын, элдердин аталыштарын, айрым энчилүү аттардын фонетикалык жана морфологиялык өзгөчөлүктөрүн аныктоого жол ачат.

Изилдөөнүн методдору жана материалдары. Этнонимдердин көпчүлүгү тарыхый узак доорду басып өткөндүктөн алардын айрымдары тилде пассивдешип, архаикалык сөздөрдүн

катарына өтүп кеткен. Биздин максат жазуучу Түгөлбай Сыдыкбековдун “Манас” эпосундагы этнонимдер тууралуу лингвистикалык көз караш менен айткан пикирлерине тилдик баа берүү болгондуктан жазуучу мисал келтирген жана эпосто кездешкен айрым уруу аталыштарына талдоо жүргүзүп көрдүк. Изилдөөнүн жүрүшүндө эпосто кездешкен айрым этнонимдер бир эле этнонимдер сөздүгү менен салыштырылбастан, түрк тилдериндеги жалпылык катары айрым үнсүз тыбыштардын алмашылып колдонулушу мисалында тектештирме-тарыхый, диахрондук изилдөө методдорунун жардамында этнонимдердин этимологиясы, семантикалык маанилери аныкталды. Макалада талдоого алынган мисалдар байыркы түрк жазма эстеликтериндеги, Махмуд Кашгаринин “Дивани лугат ит түрк” сөздүгүндөгү этнонимдер менен салыштырылды.

Түгөлбай Сыдыкбеков – кыргыз элинин этностук түзүлүшүн, кыргыз урууларынын тегин, тарыхын мыкты билген инсан. Анын «Манас» эпосунун тегерегинде жүргүзгөн изилдөөлөрүндө, жарыялаган макалаларында эпосто кездешүүчү архаикалык этноним сөздөргө чоң маани берген. Мисалы, «алакчылаба», «алакчы» деген сөздөрдүн түпкү тегине талдоо жүргүзүп, бул сөздөрдүн мааниси – “**жат көрбө, бөтөн көрбө, кем көрбө**” деген мааниде экендигин төмөндөгүдөй далилдейт: “...бул сөздүн түпкү мааниси VII-VIII кылымдарда кыргыздар менен коңшулаш турган *алакчын*, *курукандар* деген элдер менен байланыштуу. Кезинде кыргыздар алар менен чабышып, жоолашып да турушчу. Эмесе, бир уруунун өз кишилери айтышып-тартышканда бирин-бири «**мени алакчындай жат көрбө, мен өзмүн**» деген жемени айтышканы анык»[8:33-б.]. Ошентип, эпостогу *алакчы*, *алакчылаба* деген сөздөрдүн өтмө маанилерде “*жат, жат деп эсептебе*” дегендей айтылганын туябыз. Лингвист болбой туруп, улуу жазуучу мына ушундай туюм менен байыркы сөздөргө этиет мамиле кылып, алардын эзелкидеги маанисин ачып берген.

Ал эми алакчын этнонимине Олжобай Каратаев тарабынан түзүлгөн “Кыргыз этнонимдер сөздүгүндө”(2003) төмөндөгүдөй түшүндүрмө берилет: “**Алакчындар** — байыркы кыргыз уруусу. Алакчындар адегенде «Цзю-Таншуда» (Тан династиясынын жыл баяндары, VII-X кк.) «Ге-ло-чжи», «э-ло-чжи», «бо-ма» (ала аттуулар уруусу) формаларында 638-жылы эскерилет. Ушул эле тарыхый жазма булакта алакчындар киргуттардын (кыргыздардын) курамына кирген уруу экендиги баяндалат. Алардын жылкылары ала түстө, ошондон улам алардын жергеси Алакчын (Бо-ма = кытай транскрипциясы, VII-X кк.) деген ат менен белгилүү. Цзе-гу (кыргыздар) менен согуш абалында болуп турушат... Болжолу, бул маалыматтардан кыргыздар өлкөсүнүн ээлигинин курамына кирген алакчындар уруусу айрым учурларда көз каранды эместикке ээ болуп турушкандыгын байкоого болот. Изилдөөчүлөр байыркы кытай булактарындагы маалыматтарынын негизинде алакчындарды Байкал көлүнүн (кыт. «Бей-Хай») чыгыш

тарабына жайгаштырышат. Демек, алакчындар түштүк-батыш тараптан кыргыздар, чыгыш тарабынан курыкандар менен чектешкен деген жыйынтыкка келсе болот” [2].

Этнограф О. Каратаевдин бул маалыматтарына маани берсек, Т.Сыдыкбеков белгилегендей *курукандар* менен *алакчындар* бири-бирине жакын кошуна болуп жашагандыгын билебиз. Ал эми *курукандар* тарыхта саха-якуттардын теги катары эл болгон деп айтылып келет. Ошентип, орто кылымдардагы элдердин, уруулардын географиялык жайгашкан ордулары да акылга сыярлык келет. Ал эми алакчын деген сөз эскирип унутулуп бараткан сөздөрдүн катарына кирет. К.К. Юдахиндин сөздүгүнө *алакчы*, *алакчыла* деген сөздөр катталып, мааниси мындайча түшүндүрүлгөн: “**алакчы** – (точнее **алакчы дүйнө**) бранный мир, земной, тленный мир (в отличие от загробного); **бүгүн көргөн эртең жок: алдап жүрөт алакчы фольк.** что видел сегодня, того нет завтра: обманывает этот мир; **алакчыла** – 1. делать что-либо тайно от других; **алакчылап сүйлөш** – беседовать в укромном уголке, стараясь чтобы другие не заметили; 2. относиться не одинаково, отдавая предпочтение кому-либо.”[3:45-б.]. К.К. Юдахин сөздүктө *алакчы*, *алакчыла* сөздөрүн этноним катары белгилеген эмес, болгону маанисин чечмелөөдө кыргыз фольклоруна таандык мисалдарды колдонгон. Бирок, сөздүктө берилген маанилердин “*алакчыла* – 2. относиться не одинаково, отдавая предпочтение кому-либо” мааниси менен Т. Сыдыкбековдун алакчыла сөзүнүн этноним катары “*мени алакчындай жат көрбө, мен өзмүн*” деген мисалынын маани жактан дал келгенин көрүүгө болот.

Т. Сыдыкбеков “Манас” эпосунда эле эмес, Орхон-Енисей эстеликтериндеги, Талас эстеликтериндеги жазууларда, Махмуд Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагында» да көп кездешкен «**будун**» - «эл» сөзүнүн маанисине түшүндүрмө берүү менен «*будун*» азыркы баардык тектеш тилдерде айтылбай калганы менен кыргыз тилинде «будуң-чаң түштү» деген сөз менен тектеш болушу мүмкүн деген жыйынтыкка келет. Бул сөздүн «Манас» эпосунда айрыкча көп кездешип, «журттун тынчы кетти, журт чачылды» деген маанини туюндурат деп эсептейт. [8:36-б.]. Албетте, бул көз караш көркөм сөз чеберинин көз карашы. Жазуучу түрк тилдериндеги тыбыштык алмашуулар мыйзамдарына көңүл бурган эмес.

Түрк тилдеринде **д** жана **й** тыбыштарынын алмашууларын окумуштуулар далилдеген. Ошондуктан байыркы жазма эстеликтердеги *бодун*, *будун* деген сөздөрдү **бой** деген уңгу менен байланыштырабыз. Кыргызча **бой киши** - “үйлөнбөгөн киши”, **жалгыз бой** – “үй-бүйлөлүү эмес” деп айтылат. **Бойдок** деп да айтабыз кишинин өзүн, үйлөнө электе. Ушул эле уңгу **д,й,з** тыбыштарынын алмашуусу менен **бозой** деген да сөз бар.

Ал эми **будун** (бодун) деген сөздүн экинчи компоненти (-ун) байыркы куранды мүчө болуп саналат. Ал кыргыз тилиндеги **жубан**, **эрен**, **улан**, **катын**, **жээн**, **кайын** деген

сөздөрдө жолугат. Бул сөздөрдүн бардыгы *будун* сыяктуу адамзатты билдирет. Бул сөздөр менен *атан, чайан, жылан, чымын* өндүү жаныбарлардын аттарын да салыштырып кароого болот.

Негизги жыйынтыктар жана аларды талкуулоо. Ошентип, лингвистикалык илик жүргүзүп карасак, *будун* деген сөздүн теги, мааниси башкараак. “Манас” эпосунда да жолуккан бул сөз бир канча түрк тилдеринде жолугуп, айтылып келет. Мисалы, азыркы алтайлар *өз* деген сөздү *бой, мен өзүм* дегенди *мен бойым* деп айтышат. Негизинен каткалаң үнсүз *п* тыбышын өтө активдүү колдонуп сүйлөгөн хакастар бул сөздү *пой, поз* түрүндө айтышат. *Өзүм* дегенди *позым* дейт. Түрк тилдеринде кош эринчил *б, п, м* тыбыштары бири-бирине өтүп айтыла берет. Кыргызча *бала*, татарча *малай*, хакасча *пала*. Кыргыз тилинде терс маанини туюндуруучу мүчө –*ба (алба, келбе, окуба ж.б.)*, казакчада –*ма (алмаңдар, келмеңдер, окумаңдар ж.б.)*, өзбекчеде да –*ма (олманг, келманг, окуманг)*. Түрк тилдериндеги мына ушундай мыйзамченемдиктерден улам *будун, бодун* деген этноним сөздөрдүн башталыштагы тыбышы кээ бир түрк тилдеринде, мисалы, хакас тилинде *п* тыбышына өтүп айтылган. Ал эми сөздүн уңгусунун акыркы тыбышы *д (бодун – бод, будун – буд)* тилдин өсүп-өнүгүш тарыхында *й* тыбышына өтүп кеткен. Мисалы, байыркы түркчө *адак*, кыргызча *айак*, байыркы түркчө *адгыр*, кыргызча *айгыр*. Ошентип *бодун* деген сөздүн уңгусу *бод – бой*. Мунун мааниси жогоруда айтылгандай, *өз*, кишинин *өзү*. Демек, *бодун* байыркы учурларда *кишинин өзү, киши, калк* деген маанилерде колдонулуп, так ошол мааниси менен байыркы түрк жазма эстеликтеринен, Махмуд Кашгаринин “Дивану лугати-т түрк” китебинен кездешет.

Т. Сыдыкбековдун көркөм сөз чебери, кыргыз тилине күйгөн, кыргыз тилинин байыркы көрүнүшүнө баам таштаган инсан катары азыр тыбыштык түзүлүшү да, мааниси да белгисиз болуп калган сөздөр тууралуу пикир айтып, тилдин тарыхына кабатыр болгону лингвист окумуштууларды ойлондурбай койбойт. Тектештирме-тарыхый лингвистиканын тажрыйбалары менен чечиле турган мындай маселелер атайын салыштырма-тарыхый лингвистиканын алкагында чечилет. Бул биздин изилдөө максатыбыздан тыш маселе, буюрса, андан ары ишти улантып, буга атайын кайрылабыз.

Адабияттар:

1. Джумаева, Ж. Түгөлбай Сыдыкбеков жана кыргыз тили маселелери [Текст]: автореф. дисс. ... канд. наук: 10.02.01/ ж. Джумаева. – Б., 2018. – 25 с.
2. Каратаев, О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү [Текст]: сөздүк/ О. Каратаев. – Бишкек, 2003. – 265 б.
3. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст]: сөздүк/түз.: К.К. Юдахин. – Москва, 1965. – 973 б.

4. Сейдакматов, К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [Текст]/ К. Сейдакматов. – Ф.: Илим, 1988. – 332 б.
5. Сыдыкбеков Т. Улуу сөз жөнүндө ой [Текст]/ Т. Сыдыкбеков // Кыргызстан маданияты. – 1969. - № 22,23.
6. Сыдыкбеков, Т. «Манас» эпосунун генезиси жөнүндө [Текст]: Тил жана адабият институтунун суроосуна карай окумуштуу Р. Кыдырбаеванын монографиясына берилген пикир/ Т. Сыдыкбеков. – 1968.
7. Сыдыкбеков, Т. Кул-Тегин эстелигиндеги ташка чегилген жазуу [Текст]/ Т. Сыдыкбеков // Ала-Тоо. - 1968. - №11.
8. Сыдыкбеков, Т. Мезгил сабактары [Текст]: публицистикалар жана адабий макалалар / Т. Сыдыкбеков.–Ф.: Кыргызстан, 1982. – 424 б.
9. Сыдыкбеков, Т. Тарых жана «Манас» [Текст]/ Т. Сыдыкбеков // Ала-Тоо. - 1968. - №11.